

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंमहत्वाछोटकीपियरीपरबाबूकौले
रंयालसिंहकेगणेशप्रभाकरछा
वस्येद
लक्ष्मीछापीगदजिसेले
आसरनःस
कौलेधरमिंदकेदुकान
गलसामानाधि
गणेशप्रभाकर
अथजागदीशीपंचलक्ष्मीप्रार
चौकमेंनईसडकपरबाबू
ताहारिनंदनछापनेवालारामदन

प. जा. श्रीगणेशाय नमः॥ समारब्धेति॥ समारब्धं यदनुमानमासीत् यपरीक्षणं तत्कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायेति पादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः॥ तथा च प्रामाण्यवस्थापनोपोद्धानसंगत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः॥ अव्याप्यवृत्तीति॥ कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः॥ इदं च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमाह॥ साध्याभाववद्विन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिमाशङ्क्याह साध्यवद्विन्नेति॥ साध्यवद्विन्नेयः॥ दाह॥ सद्देताविति॥ इति मद्देतावित्यर्थः॥ ननु साध्यवद्विन्नोयः साध्याभाववाच्यः साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यसाध्यवद्विन्नावृत्तिरस्यैव सम्यक्त्वात्॥ नैवावृत्तित्वेन समं साध्यवद्विन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्याभाववता सममेव तादात्म्येनान्वयविवक्षणात्नवैयर्थ्यमिति वाच्यं तेषां सति॥ साध्यवद्विन्नात्मको यो मतुबर्थः॥ संबन्धीतदवृत्तित्वेन सम्यक्त्वेन साध्याभावपदव्यर्थता प्रोव्यात् अतः सममी समासं समर्थं व्याचरे॥ साध्यवद्विन्नइति॥ तथा च साध्यवद्विन्नस्यावृत्तावनन्त्याद्यथा सन्निवेशेन वैयर्थ्यम्॥ साध्याभावे साध्यवद्विन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशयः साध्यवद्विन्नवृत्तिरव्याप्यत्वादिमतिधूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरसंभवावा

स्यात्। अनः साध्याभावेति। नचकपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैवलक्षणमिदं कार्यं तथा
चसाध्यवद्भिन्नेयोभावस्तद्दृष्टित्वमित्यस्यैवसम्यक्तात्साध्यपदं व्यर्थमिति वाच्यं प्रतियोगितासंसर्गेण साधोयत्वेनैवसाध्या
भावस्यप्रवेशः नत्वभावत्वेनापीति न द्वैयर्थ्यशंका नवकाशान्। वस्तुनस्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण साध्यवद्भिन्नेवर्तने
यः साध्यावच्छेदकसंबंधेन साधोयोः भावस्तद्दृष्टित्वमर्थः। तथाचसाध्यावच्छेदकसंबंधेन साधोयत्वार्थकस्य साध्यपदस्य
नुक्तोऽस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंसर्गेण वन्त्यादिमतेः। न्यस्मिन्वर्तनादौ वर्तने यः समवायसंबंधाद्यवच्छिन्नवन्त्या
भावस्तदिति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिः सत्त्वात्सत्त्वापातमिति नव्याः केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाः व्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धं धूमासात्संयो
गाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाधिकरणभेदेन भेदो नुतुगगनाद्यभावस्यापि मानाभावात् तथाचसाध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादेः सत्त्वा
दव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः। तन्मदं गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं ननु द्रव्यगगनाद्यभावेन यात्वमित्यादिप्रतीत्या
गुणत्वसामानाधिकरण्याभावयोर्विरुद्धधर्मयोः संभवादिनिदिक् नचघटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववानुगगन
त्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्नवर्तमानस्य गगनादिसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः सत्त्वादिति वाच्यम्। अ
भावाभावस्यातिरिक्ततामते एवैतल्लक्षणकरणादिति भावः भिन्नत्वइति। द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्नत्वेत्यर्थः मानाभावादिनि। तथा
चात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिरिति भावः॥ हेतोरिति। नचसाध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् संभवएव

पं. जा.
२

वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यं। वह्निमान्गगनादित्यत्र गगनादिहेतौ लक्षणसंभवात्। नस्यापि सहेतुतया स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।
साध्यपदस्य सिद्धिर्कर्मतत इत्यतिपरतया ततश्च वच्छिन्नान्योन्याभावासाधनाधिकरण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यं प्रथिवीत्वादित्यादावेवलक्षणसंभवाद्गन्धोऽप्रथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः कथनमित्यपि वदन्ति ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थे यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्येन दावह्निमान्धूमादित्यादिसहेतावव्याप्तिः तत्रापि ततद्विपक्षा

साध्याभावस्तद्वद्वृत्तित्वमित्यर्थः। कमास्तसंयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवद्वृत्तिहेतोः साध्यवत्पक्षे भिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेन साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्याभावनावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणानातिव्याप्तिः नवानानाव्यक्तिसाध्यकसहेतावव्याप्तिः ॥ वृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य ततस्तपश्च वृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति तथा च साकल्येन साध्याभावविशेषणमनोनाः प्रसिद्धिरिति भावः नन्वेवमपि साध्याभाववन्निरिवलांतर्गते महानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत आह। साध्ये चेति। तथा च सप्तो महानसादिः न सकलसाध्यस्याभाववान् इत्यदोषः प्राञ्चस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववतिसाव

राम
२

त्वविशेषणेदन्ते एव साध्ये यावत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्येव साकल्यं प्राक्कोजयति साकल्यमित्यादिने
त्ववतारयन्ति तन्मदं साध्याभाववतिसाकल्यानुक्तावप्यनिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यसंभवात् ।
अन्यथा गगनारुतिधर्मवान्द्रव्यत्वादित्यादौ परत्वादिलक्षणतत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनिद्रव्यत्वादाव
निप्रसंगादिति धेयं ननु साध्यवत्यपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वादसंभवः किंच सकल

अव्याप्यरुतिसाध्यकव्याप्यरुतिसत्त्वेनाव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यरुतावनिव्याप्तेर्वारणायाभावद्वये प्रतियोगि
वैयधिकरणत्वं बोध्यं हेत्वभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वंच हे
तुतावच्छेदकरूपेण बोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः ॥ पक्षेतरसाधनाम्ना सकलसाध्यप्रतियोगि

ताकाभाववतो नुपस्थापनानेन संमंसकलपदस्य कर्मधारयोपनुपपन्नद्रव्यत आह साध्याभावो वेति । तथा च साध्याभाववत्येव साक
ल्यं देयं ननु साध्येपीति भावः साध्याभाववतिसाकल्यप्रयोजनमाह तेनेति । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्या
वच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य च विवक्षायाः फलमाह नवेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्तावप्यव्याप्तिरग्रे स्थास्यतीत्याशये नाने
नुक्तम् ॥ अव्याप्यरुतीति । कपिसंयोग्येनत्वादित्यादावित्यर्थः यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः

करणीय इत्यव्याप्य इति हेतुवप्यव्याप्तिः संभवति। तथापि यथा श्रुतमूलस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्य इति हेतुक्तिः। व्यभिचारिणी
 ति। एतद्दृष्टत्वं वान्कपि संयोगादित्यादावित्यर्थः। अभाव इत्युक्तिः॥ साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः। अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैय
 धिकरण्यं साध्याघटकसंभवेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तिं तेन धूमाद्यभाववतोऽप्ययः पिंडादेः कालादिसंबंधेन धूमादि
 मत्वेऽपि नातिव्याप्तिः हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगिता वच्छेदकसंभवेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं वाच्यं तेनायमा
 साज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। हेत्वभावोपीति। अपि नासाध्याभावसमुच्च
 यस्तेन विशिष्टसमाधानं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः यद्यपि साध्याभावोऽप्येव क्रमानुरोधाद्दकुमुचितं अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य लाभसं
 भवात्। तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्त्यग्रे न तस्य हेतुना निर्दिष्टहेत्वभावपरामर्शसंभवाद्देत्वाभावप्रतियोगित्वं चेत्सभिधाने च ग्रंथगौरवं
 स्यादितीत्यभिधानम्। प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति प्रतियोगिपदं प्रतियोगिता वच्छेदकता घटकसंबंधेनावच्छेद
 कस्य वैशिष्ट्यलाभाय तेन हृदादौ कालिकादिसंबंधेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसंबंधेन सत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगि
 त्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वं हेतुता वच्छेदकरूपेणेति हेतुता वच्छेदकसंभवेनेत्यपि बोध्यमनेनात्मभिन्नद्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्या
 त्मनिवर्तमानस्य प्रतियोगिता वच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः न च हेतुता वच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योत्पेवानि व्याप्तिवारणसंभवात्। हेतुता

वच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगित्वविवक्षावर्थेतिवाच्यंनथासतिनिर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्वह्नितादित्यादौनिर्वह्नित्वभेदमादायैवलक्ष
णसंभवेनिर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रंथेवक्ष्यमाणव्याख्यलक्षणकतापत्तेरितिधेयंहेत्वभावेपिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवै
यधिकरण्यविवक्षायाःफलमाहातेनद्रव्यत्वादाविति।अन्यथासाध्याभाववतिगुणादौविशिष्टसत्ताभावस्यसत्तारूपप्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वादव्याप्तिरेवस्यादिनिभावःअत्रद्रव्यत्वस्यसाध्यायांसकलसाध्याप्रसिद्धाऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारादि

नवाविशिष्टसत्तात्वादिनातादृशाभावप्रतियोगिनिसत्तादावतिप्रसंगःयत्रैकव्यक्तिकंसाध्यंविषयोवातत्रनिर्धूम
त्वादिव्याप्यत्वेनसाध्येनिर्वह्नितादौचाव्याप्तिःतत्रहेत्वभावस्यवन्त्यादेःप्रत्येकंयावद्विषयावृत्तित्वादतआहसा
ध्यवदितिअत्रान्योन्याभावस्यसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंसुत्यतिबललभ्यंनहिभवतिनीलोघटोघटान्यइति॥

पदंतेनगुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसंग्रहःद्रव्येतरसमवेतमात्रंवाप्रकृतेद्रव्यत्वमितिधेयं॥हेतुतावच्छेदकरूपेणहेत्वभावप्रतियो
गित्वविवक्षायाःफलमाह।नवेति।सत्तादावितिद्रव्यत्वादौसाध्येइत्यनुवर्तते।यत्रैकव्यक्तिकमिति।नथाचद्रव्यंशुथिवीत्वादित्यादा
वव्याप्तिःतत्रसकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थःनन्विनोप्यस्वरसात्साध्यासामान्याभावस्यैवनिवेशितत्वात्साध्येसाकल्यंनदेयमेवेत्यन
आह।विषयोवेति।एकव्यक्तिकमित्यनुषज्यते।नथाचयत्रैकव्यक्तिरेवसाध्याभाववतीतत्रगगनावृत्तिधर्मवान्गगनान्यत्वादित्या

पं. जा. ४ दावव्याप्तिः साध्याभाववतः साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदाद्यत्रैक एव विषयस्तत्रत्यलक्षणो साध्याभाववतिसाकल्य
विशेषणं न देयमशेषत्वरूपं वा साकल्यं निवेश्य मनोदोषांतरमाह। निर्धूमत्वव्याप्यइति। निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गता
र्थता स्यादतो व्याप्यपर्यंतं निर्धूमत्वव्याप्यस्यापि स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे बन्धुभावस्य व्यभिचारित्वादसंग्रहीनदोषायेत्यन
क्तमानत्वेन साध्येइति। निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्यइत्यर्थः। प्रत्येकमिति। तथा च हेत्वभावस्य महानसीयवहेः साध्याभाववत्सकलांतर्गतपर्वता
द्यदित्वादव्याप्तिरिति भावः। अत्र निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं निरुक्तवैयधिकरण्या
वच्छिन्नयद्गर्मावच्छिन्नाभावत्वं न हर्मवत्वं व्याप्तिरित्युक्तौ तु नैष दोषइति धेयं। ननु साध्यवत्प्रतियोगिकान्यतरस्य धूमादिमनिसत्त्वादव्या
प्तिरत आह। अत्रेति। तथा च साध्यवत्पदेन निरुद्धलक्षणोपस्थापितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकस्यान्यपदार्थैकदेशेऽन्यत्वेनादात्येनान्वयात्साध्यवति च विशिष्टसाध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्त्वान्न व्याप्तिः। गुरुधर्म
स्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धाना व्याप्तिरिति भावः। यद्गर्मावि
शिष्टबोधकपदसमभिव्याहनेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादौ न हर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्येनान्वयो
ननु न हर्मश्च प्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह॥ नहीति॥ तथा च तादृशव्युत्पत्त्यस्वीकारेनौलघदेघटप्रतियोगिकभेद
सत्त्वानीलो घटो घटान्यइत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः। अत्र च द्रव्यं घटान्यदित्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदे

नभे दोषो ध्यते न दृष्टिर्धर्मस्यैवानुयोगिता वच्छेदकत्वात् न त एव घटो घटान्य इत्यवारणसंभवात् नीलघटत्वस्यानुयोगिता वच्छे
दकत्वपर्यंतानुधावनमिति मंतव्यं नीलो घटो घटान्य इत्येव सम्प्रकाशः नथैव प्रकृतोपयोगित्वसंगतैः पटादित्यतिपाठस्तु साध्य
वदन्त्येत्यत्र पंचमी समासे लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थता वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य संसर्गमर्यादया भानमाहृत्य क
थंचित्संगमनीयः घटः पटो नेत्यादौ नुपटपदं मुख्यार्थपरमेव न नुप्रकृत इव परत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरं निपातानिरिक्त
स्थले एव नामार्थयोरभेदातिरिक्तान्वयात्सन्नतयानजोपस्थापिते भेदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गणैव पटस्यान्व
यसंभवात्। पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नुपटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रितयमेव विशेषणभावापन्ने संसर्गः न
नुवस्तु मत्या पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात् अन्यथा प्रतियोगिता
व्यक्तिभिरेव ततद्दिशि एतदुपपत्तौ पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात्मानाभावात् अत एव केवलान्वयिग्रन्थे वन्निर्नास्तीत्यत्र वन्ति
त्वं न दवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमप्युक्तं इत्यमेव च प्रमेयं नास्ति कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्देन
धानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगिताया प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव
भ्रमत्वघटकत्वात् अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाः खंडनत्वं बंधेन प्रमेयस्याभावे धर्मि
ण्यन्वया संभवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः सदुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्यादया भानस्यानंगीकारात् क्लृप्तेन पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबं

धेनचाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पदत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्व-
 संबन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वयेनिराकाङ्क्षत्वाच्च। अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः ततश्च तत्त्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्टसत्तात्त्वावच्छिन्नस्य स-
 मवायेनासत्त्ववत् पदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोऽपि घटाद्यभावस्य न तादृशसंबन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-
 वत्वमतः प्रमेयनास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमित्यपि प्रत्युक्तं घटत्वादेर-
 न्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वयेनिराकाङ्क्षतया तथा शाब्दस्यासंभवादिति
 ध्येयम्। नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघटत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गो न तु नी-
 लत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वं नीलपदस्य पीतघटस्य वाधिकरणतादृशप्रयोगापत्तापापत्तेः नीलोपलक्षितस्य घटत्व-
 मात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव न शास्येन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविभक्तेर्नावच्छिन्नत्वम-
 र्यः संसर्गो भूतप्रतियोगितायां तदन्वयासंभवान् किं त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रतियोगित्वमात्रं वावच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयो-
 गादेः तत्रान्वयादेव विशिष्टलाभसंभवान् न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावनया समवायेन क-
 पाले घटो नास्तीति व्यवहारपतिः तृतीयां न समभि व्याहारस्थले न ह्यपस्थाप्य प्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया व्युत्पन्नत्वात् सम-

वायावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावस्यचकपालेविरहान्भस्मवाघरत्नावच्छिन्नस्यैवसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापिप्रतियोगित्वा
शेसंसर्गमर्यादयैवभानंतरनीयांतसमभिव्याहारस्यनियामकत्वाच्चनानिप्रसंगःघटानधिकरणंभूतलमित्यादौतुलक्षणयाधिकर
णपदमेवघटाधिकरणार्थकंघटपदंतात्पर्यग्राहकंअन्यथानधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौभूतलतस्यबाधःस्यात्
नचघटान्वितस्यैवाधिकरणभेदस्तत्रनजाबोधनीयःसमासांतर्गतन जाभूतरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेःअन्यथानीलोघटोघटइत्या

नापीति। साध्यसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं। साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्व
म्। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्। तदनधिकरणत्वमित्यर्थः। साध्यवद्भिन्नस्य साध्यनिष्ठा

धेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वैतौ नानि प्रसंगः ॥८॥ द्वौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाग्रमेव पट इत्यादौ च नीलग्रमेवान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत
वस्तुतः सप्तमधिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ घटाद्यन्वितस्यैवाधिकर
णादेर्भेदोभासते अन्यत्र विषयतत्परुषाणामपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियोगिताया नावच्छेदकमित्यादिरीत्या विषयतत्परुषेण
विशिष्टलाभसंभवादिति तु परमार्थः पीतः शंखो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधस्तु न शंस्यत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहने तन्मात्रस्या
नवच्छेदकत्वात् शंस्यत्वनयानिश्चिते धर्मिण्यपि तादृशः प्रयोगात् परंतु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमयी

पं. जा.
६

दयाप्रतियोगित्वमवगाहनेन जाद्विपदानां यद्दर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितो पस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्दर्शवच्छिन्नप्र
तियोगितात्वेन प्रति योगिता संसर्गकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः इयं सुविशेषः यद्दोनास्तीत्यादिशब्दे सांसर्गिको प्र
तियोगित्वावगाहिताप्रसिद्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन निरूपिनापीतः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेना
प्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूहनीयं ॥ इति जागदीशोपचलसूत्रो संपूर्णः ॥ श्रीगणाधीशाय नमः ॥ साध्या सामानाधिकरण्यपदस्य साध्यव
द्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरण्येत्यादि उतरलक्षणो नयोनरुक्तापतिरनो व्याचष्टे साध्यमसमानाधिकरणं यस्येति तत्त्वमिति परे
णान्वयः बन्दिमात्रस्यैव व्यधिकरणतत्तद्मसमानाधिकरणत्वात् बन्दिमाश्रूमादित्यादावव्याप्तेराह यदधिकरणेति यदधिकरण
मनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यस्याधिकरणं साध्यानाधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः तत्तद्माधिकरणं तु न बन्दि सामान्यानाधिकरणमनोना
व्याप्तिरिति भावः ननु घटादिस्वरूपं यत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणं साधोभूतधूमाद्यनधिकरणं तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वं बन्धादे
रप्यतो धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः यद्यद्व्यक्त्यधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वेनौतु महागौरवमत आह साध्यनिष्ठेति
साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं सदेतौ रप्यस्तीत्यनः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य
प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य एव ननु बन्धादावित्यसदेतावतिव्याप्तिः साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिकर
णवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् वस्तुनः असमानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभाव इति परमार्थः न चैवं द्रव्यं विशि

रप्र
६

सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः सामानाधिकरण्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यनिष्पत्त्यात् एतद्वत्स्वरसेनैव वाक्यं तदनुसरणादि
त्यपरेन चैव मपि बन्धिमाभूमादित्यादिविषयव्याप्तेहेतावव्याप्तिः महानसीयवन्निष्पत्त्यपर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्यप्रतियो
गिभूतं यदा धेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात्साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्या धेयतानिरूपकाधिकरण
वृत्तित्वेनैव महागौरवमन आह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति। अत्राधेयत्वं साध्यताघटकसंबंधेन ग्राह्यतेन रूपवान्महाकालत्वा
दित्यादौ संबंधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नानिव्याप्तिः सह तो साध्यवद्विन्नवृत्तौ ननु साध्य
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यहेतुताघटकसंबंधेन वाच्यमन्यथा बन्धिनिष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे स

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्याधिकरणता सामान्यकत्वमिति निष्कर्षस्तेन स
तावानुद्भूयत्वादित्यादौ दोषः ॥ मवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्याप्यपत्तेः तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वाद्भादेत्यादावव्याप्तिः सा

ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः किंच द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वनि
ष्ठाधेयत्वानिरूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यन आह साध्यनिष्ठेति। धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ
बद्धाद्यधिकरणत्वाभावसत्त्वाद्यभिचारिण्यनिव्याप्तिरतो व्यापकेति व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमेव ग्राह्यं तेन

सि. जा. ७

संयोगेन वन्ध्यधिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तिरित्यातदभावस्य न प्रायः पिंडवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः वन्ध्यधिकरणत्वगगनोभयत्वावच्छि
न्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिस्तु सामान्यपदं तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नयद्दर्मवच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्दर्मवत्वमर्थः ते
न वन्धिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसंबंधेन धूमाधिकरणतायाः सत्वेपि नातिव्याप्तिः न वा वन्ध्यधिकरण
त्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः न च हेतुतावच्छेदकसंबंधे
न यद्दर्मवच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेधिकरणत्वाभावपर्यंतानुप्रवेशो व्यर्थ इति वा
च्यम्। वृत्तनियामकसंबंधेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात्तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः अस्माकं तु तादृशसंब
ंधेन यद्देतुसंबंधित्वंतस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसंभवात् किंचाधिकरणत्वाप्रवेशे वन्ध्या
देः साध्यत्वे संयोगादिसंबंधोन रूपादिहेतावतिव्याप्यापत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वन्धिनिष्ठाधेयत्वानिरू
पकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिनिभावः साध्यवद्विन्नेति अत्रापि साध्यवद्विन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासा
मान्यकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः तेन स तावद्व्यव्याप्त्यादौ नातिव्याप्तिः ॥ ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवा
दः स चात्रासंभवी साध्यं यदधिकरणानधिकरणतत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्विन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रा

गुक्तस्य साध्याधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादत आह। चरमेति। तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्देय
र्थमसंभवीत्यत उक्तं। अनतिप्रयोजनकतयेति। तथा च प्रकृतस्य सृणवाक्यस्य साध्यं यद् अधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे सा
ध्यस्य यदनधिकरणं तद्वदित्वाभाव एव च तत्पर्यात् प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादः स चात्र संभवत्येव।
तिभावः साध्यमित्यादिसाध्याधिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनो ज्ञेयत्वासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तत्त्वाभेद

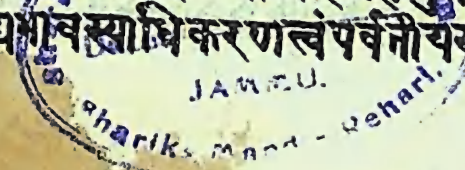
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं। चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वय
मेकोक्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति। साध्येत्यादेः साध्यं यद् अधिकरणं तत्त्वाभावः। साध्यस्य यदनधिकरणं
तद्वदित्वाभावश्चार्थः ॥

त्याशयः। केवलान्वयिनीति। अव्याप्तिरिति परेणान्वयः अव्याप्तेर्हेतुमाह। साध्यनिष्ठेति
। नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य तेन शब्दानुगगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यका व्याप्तिविरहेऽपि न स
तिः न्यूनतां परिहरति। क्वचिदिति। विशिष्टसत्तावानुजाते रित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्व
सेवन दवच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। यत्किंचिदिति साध्यवत तद्वदित्वावच्छिन्न इत्यर्थः। नानाधिकरण
साध्यकेति। यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनानातत्रेत्यर्थः। तेन कस्याश्चिदपि बहिर्व्यक्तेर्नानाधिकरण इति

सिं जा ल्विरहेपिनवहिसाध्यकधूमाद्यसंग्रहः। सर्वत्र केवलान्वयिनितद्विनेचसार्वभौममनमुत्थापयति। केचित्त्विति। हेत्वधिकरणद
तिसप्तम्यर्थोवच्छेद्यत्वंतच्चसाध्यवद्वित्वाभावेन्वितं। तेनैवेति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थस्तस्यचसाध्यवद्वित्वेनसहान्व
यःसाध्यवत्वमपियेनसंबंधेनयेनरूपेणसाध्यतातत्संबंधेनतद्रूपावच्छिन्नवत्वंबोधयमानेनसमवायेनवन्हेःसाध्यत्वेधूमेविशिष्टस
त्वसाध्यकेसत्वादौनानिव्याप्तिः। नदधिकरणभिन्नत्वमिति। नदत्यन्ताभावत्वोक्तौद्रव्यंसत्वादित्यादावनिव्याप्तिःगुणाद्यवच्छे
नत्रकेवलान्वयिनिसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धानानाव्यक्तिसाध्यकेचएकसाध्यव्यक्तिनिष्ठा
धेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं। साधनाधिकरणव्यक्तपन्तरस्येत्यव्याप्तिः। क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसंगश्चाद्ये।
द्वितीयेचसाध्यवैयधिकरणेयद्विसाध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदोविवक्षितस्तदाकेवलान्वयिनि
यदिचयत्किंचित्साध्यवद्व्यतिभेदस्तदानानाधिकरणसाध्यकेसर्वत्राव्याप्तिःकेचित्तुसाध्यसामानाकरण्यंहेतुतावच्छे
दकसंबन्धेन। हेत्वधिकरणेतेनैवसम्बन्धेनसाध्यवद्वित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेनधूमस्य॥

देनद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैवद्रव्यावच्छेदेनसत्तायामभावसत्तादतोभिन्नत्वपर्यन्तानुसरणंभेदस्तुनाव्याप्यवृत्तिःतदव्याप्यवृत्तिराम
नित्वेतुतादशवृत्तित्वाभाववतीयावतीव्यक्तिसूनद्वेदकूटवत्वंवक्तव्यमितिभावः॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकर

ण इत्यस्य फलमाह। स्वावयवे संयोगेनेति अहतावपि न क्षतिरित्यन्वयः। तथा च नादशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वा प्रवेशे स्वावयवा
 वच्छेदेन धूमस्य बन्धि मत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्बन्धिमात्तूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसंभवः इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलत्वा
 न्वयिनिलक्षणसंभवादिति भावः अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवद्बन्धित्वेनेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन
 पृथिवीत्वादौ रूपवद्बन्धित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ
 नाव्याप्तिः। तत्र धरणिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयं तेनैवेत्यस्य फलमाह। बन्धिमतिच समवायेनेति। हे
 तुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्बन्धित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्बन्धित्वसामान्याभावो न निवे
 श्यः साधनाधिकरणाद्यवच्छेद्यतादृशाभावस्याप्रसिद्धेः किंतु यत्किंचित्संबन्धेन साध्यवद्बन्धित्वाभावः प्रवेशनीयः तथा च हेत्वधि
 करणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ बन्धि मत्संयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वादसंभव एव स्यात् यदि तेनैव संबन्धेन साध्यवद्बन्धित्वप्रवेशेन
 स्यादिति भावः। ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यवद्बन्धित्वाभावस्याधिकरणप्रसिद्धालक्षणमिदं संभवितदधिक
 रणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ बन्धि मत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमप्रत्यर्पणानवच्छेद्यत्वादत आह।
 तादृशाभावश्चेति। हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्बन्धित्वाभावश्चेत्यर्थः। संबन्धान्तरेण हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यसम्बन्धेन
 तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य बन्धि मत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः। य

सिं. जा
२

यपिरूपादौ बन्धि मत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकस्वीका
रादित्यप्रसिद्धिना दवस्थेन च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसंभवेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ बन्धि मत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वताद्य
वच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम् । इत्यपि एतद्रूपवानेन तद्रूपादित्यादावेतद्रूपाधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वा
भावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् न तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपेण बन्धि मत्संयुक्तत्वमित्यादि प्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीका
रादित्यमभिधानं हेतुना वच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं तदन्यत्वे वाग्रंथतात्पर्येन तथा च व्या

प्तावयवे संयोगेन बन्धि मत्संयुक्तत्वाभावेनावृत्तावपि न क्षतिः । तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः ॥

परन्तेरवच्छेदकत्वासत्वेपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं तद्विन्नत्वमादायैव लक्षणसंगतिः न च वस्तुग
त्यासाध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेतुधिकरणं तदन्यत्वोक्तौ बन्धि मान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवाव
च्छेदेन बन्धि मत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमादिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणतायाः साधनवत्सर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिक
त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं । हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु बन्धि मान्धूमादिद्वयं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासंभवः साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणतायाः प्रतियोगिताया इव तदवच्छिन्नाधिकरणत्वा
कत्वादिविशिष्टतद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया इव तदवच्छिन्नाधिकरणत्वा

२

प्रसिद्धेः केवलस्यानिप्रसंगएवविशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिनिवाच्यं सार्वभौमानोमते प्र-
नियोगिनायाद्वाधिकरणताया अपि गुरुधर्मवच्छेद्यत्वोपगमात् अन्यथा समवेतत्वादिकमपेक्ष्य सतावत्समवेतत्वत्वस्य गुरुत-
यासाध्यवहनित्वत्वावच्छिन्नप्रनियोगिताकाभावाप्रसिद्धासतावाद्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् ननु साध्यसामाना-
धिकरण्यवतो नतदभाववत्वमतो द्रव्यसत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यनिप्रसंगइत्यत आह। व्यभिचारिणस्त्विति। तादृशीति हे-
तुता घटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः। तादृशाभाववत्वं साध्यवहनित्वाभाववत्वं अत्रैवानुभवं प्रमाणयनिसतायामित्यादि ए-

व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणएव तादृशितादृशाभाववत्वं। सतायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यमित्यनुभवात्। नचैवं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टत्वेऽव्याप्तिः। विशिष्टस्यानिरिक्तत्वात्॥

वंससतायामपि द्रव्यत्व
सामानाधिकरण्यविरहे विशिष्टसत्त्व इति। विशिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः यथा श्रुते गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ता व्य-
क्तावव्यास्याशंकायामुत्तरग्रंथेन तदनिगसादसंगत्यापत्तेः। अनिरिक्तत्वादिनि। विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः। तथा-
च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः उभयत्वमपि एकविशिष्टपरत्वमेव न चानिरिक्तमेव नातः स्पर्शवान्मूर्तत्वभूतत्वे-
भयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसतादिहे-

सिं जा
१०

तौ ना व्याप्तिः न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयादिधूमेव न्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्त्वाद व्याप्तिः
महानसादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवहनित्वाभाववता यामवच्छेदकत्वादिति
वाच्यं स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदसाध्यवहनित्वाभाववद्वृत्तिर्धर्मवत्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तद्वत्त्वधर्ममादा
यैवलक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेऽपि सत्यभावात् तत्रापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत्रैवा व्याप्तिवारणसंभवे
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवमसंभवे वा विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः एवं धूमत्वादेर्व्याप्य
तानवच्छेदकत्वेनाद्रूपेण कथायां हेतोरूपन्यासो न स्यादित्याशयः ननु विशिष्टसत्त्वस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणा विशिष्टसत्ता
वानिति प्रतीत्यभाव एव मानां गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव नादृशप्रतीत्यसंभवात् न च विशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वं
पथनिरिक्तं तदा विशिष्टमेवानि रिक्तमस्तु विशिष्टाधिकरणतायाः कृत्वा अधिकरणतास्वरूपत्वाभ्युपगमान् किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे
द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्तावदिति प्रत्ययप्रसंगः सत्ताभावबुद्धिं प्रति सत्ता निश्चयस्यैव विशेषित
यानदसत्तात् स्वातंत्र्येण विशेषितांतरकल्पने गौरवान् एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेऽपि विशिष्टग्रहप्रसंगः न
दुभयग्राहकसामान्या विशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेऽपि गौरवान्तरं स्फुटमेवेत्यत आह अनतिरिक्तत्वेति गौरवस्तु विशिष्ट
स्यातिरिक्तत्वादिति ग्रंथस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणा

राम
१०

वच्छेदेन नादृश इति त्वाभाववत्त्वमपि निवेश्य मनोना व्याप्तिरित्याशयः ननु विशिष्टाधिकरणत्वं यदि नानिरिक्तं विशिष्टसत्तावानिति प्र
तीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः अन्यथा विशेषणाभावनिर्णयदृशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्र
तीत्यापत्तेः विशिष्टसत्ताबुद्धौ विशेषणाभाववता ज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाः स्वानं ज्ञेयकल्पनापातादित्युच्यते तदाप्याह अननिरि
क्तत्वेतीति प्राहुः विशेषणेति विशेषणं तु गुणकर्मन्यत्वं विशेष्यं सत्तातयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधस्यैवेत्यर्थः साक्षात्संबन्धे
न तस्य व्यभिचारित्वादाह परंपरयेति अवच्छेदकतारव्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः सत्त्वगुणकर्मन्यत्वयोर्द्रव्येणैव सामानाधिकर

अननिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसंबंधस्यैव परंपरया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनिचाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभि
प्रायेणेत्याहुस्तच्चित्तां सत्ताया गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति ॥ ११ ॥ यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसा
मानाधिकरण्यस्य द्रव्यैव सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपराद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वानित्वाभावस्य पटीय
रूपादावेव सत्त्वान्न दधिकरणभिन्नत्वमस्यैव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमन आह केवलान्व
यिर्नाति द्वितीयेति तत्र साध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादिनिभावः यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनिहे
तौ प्रथमलक्षणे व्याप्तिः संभवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववता तादात्म्यकत्वविरहेणाऽप्रसिद्धेः न च घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्वव

सिं. जा भा दात्म्यविरहो घटत्वाद्दौ सुलभः। तथा सति। घटत्वं घटेन वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्ब
 न्धेन साध्यवद्वनित्वाभावोत्रलक्षणघटकइत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानं स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पदा
 त्मकहेत्वधिकरणीभूतपदव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववता दात्म्यकत्वाभावस्य पदावच्छेदेन पदत्वादावेव प्रसिद्धेः। व
 स्तुतस्तु केवलान्वयित्वेति मद्व्यंताभावाप्रतियोगित्वमात्रं न त्ववच्छेदकगर्भं। तथा च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयी
 निद्वितीयलक्षणे एव तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्ति संभवात् यथा श्रुतमेव सम्प्रगिति धेयं न व्यास्तु केवलान्वयिनिचा व्याप्तेरिति केव
 प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणेन पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सतानि षड्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छे
 दकत्वस्य परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वारे लान्वयिसामान्ये व्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः प्र
 थमलक्षणे यत्किंचित्केवलान्वयिनितादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपिन सति निरित्याहुः सतायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्य
 मिति प्रतीतिः सतानि षड्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादावगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्तयति।
 द्रव्यत्वे गुण इति नूतप्रतीते गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया त
 त्विष्टपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वा संभवात् किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव

गुणविषयइति तद्वद्दीयमपि इति भावः। अवच्छेदकत्वाभावमिति। आसक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणोदंसतायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकर-
ण्यमित्यादिशब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपक्षान्तरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात्। किन्तु सत्ता निष्ठं द्र-
व्यत्वसामानाधिकरण्येन गुणावच्छेद्यमित्याकार एव तत्र बोधः। गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य न अर्थः। न्वयादिति ध्येयं न न्वे-
वंतादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेद-
कत्वाप्रसिद्धात्तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्च स्यादत आह॥ परंपरासंबन्धेनेति॥ निरूपकतारव्यस्व-
रूपसंबन्धेनेत्यर्थः। नत्ववच्छेदकतारव्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः तथा सति सत्तायां द्रव्येन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रती-
तिप्रसङ्गात्। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसंबन्धेन तस्यासत्त्वात्। नत्विति। तथा च द्रव्यसत्त्वादि-
त्यादावतिव्याप्तिरिति भावः॥ न नूतदृष्टान्तस्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु प्रतीतेर्विषयः प्रकृते तु साक्षात् सामानाधि-
करण्याभावविषयकत्वेन किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह॥ सत्तानेति॥ तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्ति-
त्वाभाववद्विन्नत्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्वद्देहोपवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगु-
णात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः सत्तायां समवेशात्कुतो विरोधइत्यत आह॥ द्रव्यवृत्तित्वाभावइति न न्वेवं मूलेन कपिसं-
योगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगाभावोऽपि न सिद्धेत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूले वगाहनसंभवाद

सिं जा- त आह॥ बाधकभावादिति॥ कपिसंयोगाभावोनवद्वयवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासंभवादितिभावः॥ ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावे
१२ नसत्तावृत्तिरितिप्रतीतिरेवासिद्धाद्रव्यवृत्तित्वाभावोगुणावच्छेदेनसत्तावृत्तिरितिप्रत्ययान्॥ एकशेषस्यकर्तुमश-
क्यत्वादतोदोषांतरमाह॥ अतीन्द्रियेति॥ मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः॥ तत्र अतीन्द्रियसाध्यके असद्देतौ॥

अभावंगुणेऽवगाहने। ननु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्तानद्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वा
भावोन। सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनप्रसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात्। बाधकाभावानुसंयोगतदभावयोर
वच्छेदकभेदेनैकत्रप्रतीत्यात्तदुभयोरैकत्रसिद्धिः। अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्र
संगाच्च॥

ननु प्रत्यक्षासंभवेनाप्यणुत्वं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वयवृत्तित्वात् एषिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र
सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्यत आह॥ नचेति॥ तद्वद्वतीति साध्यवद्वतिभिन्नत्वस्येत्यर्थः॥ तथा चोक्तानुमाने मनस्त्व
वत् वृत्तिभिन्नत्वमुपाधितस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यं भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे
राम १२

तुसाध्यवहति तत इति त्वावच्छिन्नभेदकूटउपाधिवोधः न नूतोपाध्यप्रतिसंधानदशाया मुक्तानुमानादेव साध्यवह
नित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथा व्याप्यंतरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह किंचिदमित्यादि ॥ तथा च कालो गो
मानूगोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः ॥ कालिकसम्बन्धेन हेतुमतिमहाकालेनेन सम्बन्धेन काल इति ॥
त्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात् न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवहति त्वाभावस्य प्रसिद्धिः कालस्य गगनाद्यनधिक

तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेनासिद्धेः ॥ न च तदभाववहति त्वेन तत्र तदनुमेयं ॥ तद्वह
तिभिन्नत्वस्यापाधित्वात् ॥ ६ ॥

रणत्वेन तन्निष्ठ इति त्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासंभवात् कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्हेति मत्वस्वीकारश्च यद्यपि गोत्वाद्यधिकर
णततस्तत्त्वावच्छेदेन काल इति त्वाभावस्य ततस्तत्त्वासमानकालीनेन ततस्तत्त्वाणेन चरज्ञाने प्रसिद्धिः ततस्तत्त्वास्यापि विषयतया
स्वविषयकज्ञानाधिकरणतया तन्निष्ठतादृश इति त्वाभाववन्तायामवच्छेदकत्वसंभवात् तथापि महाकाल एव कालिक
सम्बन्धेनाधिकरणं उपाधीनां तु तत इति तायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धांतमनुरुध्यते महाकालनिरूपित ॥

विशेषणतया च हेतुव्याप्तिर्द्रव्याद्दमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषताया यो विशेषस्तेन हेतुतायामिति व्याख्य-
यानादशविशेषणतायाः प्राप्तेः सामान्यतएव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभावइति मतेनानुपपत्तिगन्धोपि स्वसमानका-
लीनस्य विषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवहनित्वाभावप्रसिध्यसंभवादिति धेयं ॥ अत्र हेतुतावच्छेदकसं-
बन्धेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपित हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवहनित्वाभावस्य विवक्षायां न कोपि दोषः साधनगोत्वाधिकरणमहाका-

किञ्च दमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषणे हेतुतायां सहेतुताव्याप्तिः ।
तेन संबन्धेनाधिकरणे काले तेन संबन्धेन साध्यवहनित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥

सावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसंबन्धेन साध्यवहनित्वाभावस्य घटादेव प्रसिद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यत्वयद्भीवच्छि-
न्नाधिकरणावच्छेद्यहेतुवृत्तिकाल्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्दमेव त्वं वा विवक्षितम् । इत्थंच वाच्यं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयव्य-
क्तीनां भेदेऽपि नाव्याप्तेर्भेदइत्यस्मद्गुरुचरणाः ॥ केचित्तु स्वनिष्ठं यत्साध्यवहनित्वं हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्य-
र्थः । तादृशाभावाधिकरणत्वं सहेतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः साध्यवहनित्वाभावाधिकरणत्वसामा- १३

येयन्निष्ठत्वयदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वव्याप्तिः पर्वतीयरूपनिष्ठं यत्सर्वतावच्छेद्यं बन्धिमतसंयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं नतः
 दूधमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं नतदूमाधिकरणावच्छेद्यमधिकरणभेदेन तस्य नानात्वात् । अन्यथा पर्वतेन दीयरूपेण बन्धिमतसंयुक्तत्वमिति बन्धने
 धूमेन बन्धिमतसंयुक्तत्वमित्यादि प्रतीत्यापत्तेः अतो बन्धिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः व्याप्यते रवच्छेदकत्वास्वीकारे तु नादशाभावाधि
 करणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरुदस्य रत्वाद्दुपेक्षितं वाच्यत्वादिसाध्यके तादा
 त्म्येन हेतावव्याप्तेश्च वाच्यत्ववता दान्त्याभावाप्रसिद्धेः एतेन सतायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यामिति प्रतीतौ कर्मण इव कंसत्व
 योः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते अन्यथा इदानीं सतायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यामित्यादि प्रतीयतेः एतत्कालस्य कर्मानतिरेका
 न् एवं च यदेतुव्याप्त्याधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसंबन्धे साध्यवद्वनित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यर्थः कालो गोमान्गोत्वादित्या
 दौ कालवद्वनित्वाभावावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वादिनिष्ठ आत्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धे विरहान्नाव्या
 प्तिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः ॥ इति सिंहव्याघ्रलक्षणद्वयपूरणं ॥ समाप्तायं ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीसंवत् १८४६ मि. जेठव
 दि ४ ॥ ॥ ५

इति हार दिया जाता है शह कलोगों को की बम्बू आगर मेरु लखनऊ कलकता इलाहाबाद
 बनारस और कदु एक छोपे के इति जागदीशी पंचलक्षणी समाप्ता पुस्तकें हमारे इहामौजूद हैं
 जिन महाशयों को लेने की इच्छा होय तो आध आने का
 दिकत भेज के सूची मगवाय ले वैद सकार्य के सम्पादक बाबू कौलेश्वर सिंह बुक सेलर बनारस